

UOT 821.512.162

Rəhman BAXŞƏLİYEV

Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan
Ədəbiyyatı Muzeyinin Qarabağ filialı

XIX ƏSR QARABAĞ MƏDƏNİ-ƏDƏBİ MÜHİTİ VƏ MİRZƏ FƏTƏLİ AXUNDZADƏ

Açar sözlər: Qarabağ ədəbi mühiti, ədəbi məclislər, M.F.Axundzadə, XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı

Keywords: Karabakh literary environment, literary councils, M.F.Akhundzade, Azerbaijani literature in XIXth century

Ключевые слова: литературная среда Карабаха, литературные собрания, М.Ф.Ахундзаде, Азербайджанская литература XIX века

Böyük dramaturq, filosof, dahi Azərbaycan mütəfəkkiri M.F.Axundzadənin XIX əsr Qarabağ ədəbi mühitində öz yeri və əlaqələri olmuşdur. Onun Qarabağ və ədəbi mühiti ilə bağlılığını tədqiq edib öyrənmək həm Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı, həm də bugününüz üçün ciddi maraq kəsb edir. Bu əlaqələrin qurulmasında mədəni, tarixi və siyasi həyatı ilə seçilən, Şərqi musiqi akademiyası hesab edilən, sənət, söz qalası sayılan Şuşa şəhərinin əhəmiyyəti böyükdür. Qarabağın mədəni həyatı, coğrafi mövqeyi, həm də regionda davamlı tarixi və siyasi səbəblər tarixi şəxsiyyətlərin, yazıçı və şairlərin, hərbi və ictimai xadimlərin bir-biri ilə tanışlığına, yaxınlığına zəmin yaratmışdır.

Ədəbi irsimizin tədqiqi ilə məşğul olan məşhur Azərbaycan alimi Firidun bəy Köçərli Qarabağ mahalının Şuşa şəhərini Şirazla eyni dərəcədə müqayisə etmişdir. Onun torpağının, ab-havasının ağıllı, kamallı, elmi, yaxşı təbi, istedadı olan şirindilli ədiblər, şairlər yetişdirdiyini və “adlarını çəkməklə qurtarmaz” deyə bildirmişdir.

Belə bir zəngin ədəbi mühidə əlaqələrin genişlənməsində Şuşada fəaliyyət göstərən “Məclisi-üns” və “Məclisi-fəramuşan” ədəbi məclislərinin fəaliyyəti, məclis üzvlərinin mənalı, dolğun şəriyyəti Qafqaz şəhərlərində maraqla, böyük zövqlə qarşılanırdı.

“Məclisi-üns”ə başçılıq edən X.Natəvan XIX yüzildə ədəbiyyat tariximizdə xüsusi xidmətləri olmuş qadın şairlərimizdənədir. O, Qarabağın sonuncu hakimi Mehdiqulu xan Cavanşirin qızı, İbrahim xanın oğlu nəvəsidir. X.Natəvanın atası Mehdiqulu xanın 1845-ci ildə vəfat etməsi ailəsində bir sıra çətinliklər yaratdı. Bir tərəfdən X.Natəvanın xan nəslindən olan bir kübarla evlənməsinə maneçilik törədilir, digər tərəfdən isə iqtisadi təzyiq nəticəsində xana məxsus mülkiyyətin məhdudlaşdırılmasına rəvac verilir. Həmin vaxt Qafqaz canişini vəzifəsində çalışan Mixail Semyonoviç Vorontsov X.Natəvanı hökmən çarlığın inanılmış və etibarlı adamlarından birinə nişanlamağı nəzərdə tuturdu. Bunun üçün iqtisadi təzyiq göstərməyi ən yaxşı üsul sayan canişin xanlara məxsus yerlərdən bir çoxunu dövlətin xeyrinə müsadirə edir, Xanın kəndində Minqrelya-qrenadyor alayını yerləşdirir. “Vorontsov bu yolla Xan qızını iki təklifdən birinə – ya mülkləri idarə etmək hüququndan əl çəkməyə, yaxud da çarizmin məsləhət gördüyü adama ərə getməyə məcbur etdi...” [5, s.16].

Tarixi mənbələrə görə, Bədircahan bəyim qızı X.Natəvanla 1848-ci ildə Tiflisdə olmuş, ailələrinə məxsus irsi mülkiyyətin həll edilməsinə cəhd göstərmişlər. Qafqaz

canişinliyində M.S.Vorontsovla Bədircahan bəyim arasında təyin olunmuş görüşdə söhbətin məzmunu, Xasay xanla tanışlığın necə başlanması ilə bağlı əldə tarixi bir sənəd yoxdur. Lakin ehtimal var ki, Xasay xan Usmiyev onlara mülk iddialarında kömək göstərmiş və bunun müqabilində X.Natəvana evlənməyi təklif etmişdir.

Ədəbiyyatşünasların fikrinə əsaslanıb belə bir nəticəyə gəlmək olur ki, Qafqaz canişini M.S.Vorontsovun şəxsi yavəri knyaz Xasay xan Usmiyevlə X.Natəvanı və anasını M.F.Axundzadə tanış etmişdir.

General-mayor Xasay xan Usmiyev M.F.Axundzadə ilə Tiflisdə görüşmüş və aralarındakı münasibət dostluğa çevrilmişdi. Xasay xanla Natəvanın ailə qurmasında M.F.Axundzadənin vasitəçiliyi və məsləhəti ilə razılıq əldə olunmuşdu. Bu izdivac 1850-ci ildə baş tutmuş, M.F.Axundzadə, Qasım bəy Zakir Şuşada X.Natəvanla Xasay xan Usmiyevin toy məclisində iştirak etmişlər. Həmin ildən etibarən hər iki sənətkar Natəvanın şəxsi həyatında müəyyən rol oynamışdır.

M.F.Axundzadə 1853-cü ildə Mehdiqulu xanın qızı “Xurşidbanu bəyim Natəvan haqqında” yazdığı mənzumədə fikrini dostu Qasım bəy Zakirlə bölüşmüşdür. Həmin mənzumədən yalnız biri Firidun bəy Köçərlinin “Azərbaycan ədəbiyyatı” kitabında dərc olunmuşdur [1, s.449].

...Qarabağın sosial-mədəni həyatı ilə çox maraqlanan və məktub vasitəsilə həmişə o yerlərdən xəbər tutan M.F.Axundzadə Qasım bəyin Xurşidbanuya həsr etdiyi şeiri oxuyub, 1853-cü ildə forma və üslub etibarilə həmin əsərə uyğun bir mənzum məktub yazıb Q.Zakirə göndərmişdi [5, s.28].

M.F.Axundzadə sözünün əvvəlində X.Natəvandan bir az gileylənmiş və fikirlərdə yaranmış soyuq münasibətə, ona qarşı etinasızlığa işarə etmişdir:

Özgə cəfalarım dursun kənarə,
Nə lazım hər birin salmaq şümarə,
Xeyr işinə onun mən o diyarə,
Şadü xürrəm getdim, qayıtdım bəs xar [4, s.224].

M.F.Axundzadə bu şeiri X.Natəvan xəstə olduğu vaxt, Qasım bəy Zakirin məktubuna cavab olaraq yazmışdır. Böyük mütəfəkkir sadıq dostunun qafiyələrindən o qədər təsirlənir ki, mənzumənin son misralarında onda yaranmış inciklikdən əsər-ələmət qalmır. Belə bir tərzdə Qasım bəy Zakirə cavab olaraq yazır:

O qafiyən mənə çox etdi əsər,
Qalmaq könlümdə ondan bir kədər.
Növcavandır, təkdir, iyzədi-davər
Eyləsin ömründən onu kamgar.

Mənim də var gərçi bir az günahım,
Sən get hüzuruna, ol üzrxahım,
Söylə ki, ey şahım, ey qibləgahım,
İncimə, gər etdim şikayət izhar! [4, s.224]

Bir müddət Dağıstanda və Tiflisdə yaşayan X.Natəvan Şuşaya qayıtmış və qazanlığından yataq xəstəsi olmuşdur. Həm övlad həsrətində olmaq, həm də ailədə yaranmış inamsızlıq və s. onların arasında ailədə münasibəti gərginləşdirmişdi.

...Nöqsanını tez başa düşən Xasay xan Xurşidbanudan üzr istəyib onunla barışmağa çalışırdı. Ədəbiyyat tarixçilərinin ehtimalına görə, M.F.Axundzadə 1852-ci ildə Şuşada olarkən Xurşidbanunu Xasay xanla barışdırmaq istəmiş, lakin bu təşəbbüs baş tutmamışdı [5, s.25].

M.F.Axundzadə öz müasirləri, yaxın dostları, dövrünün görkəmli adamları ilə birgə həm Qasım bəy Zakirə, həm də Natəvana mənəvi dayaq olmuş, təzadlı bir dövrdə hər iki şairin dözümlü mübarizəsinə biganə qalmamışdır.

M.F.Axundzadə və Qarabağ ədəbi mühiti silsiləsində Qasım bəy Zakirlə M.F.Axundzadənin dostluq və yaradıcılıq əlaqələri öndə dayanır. Qasım bəy Zakirin əqidə dostunun onun bədii irsinə, həyatına yaxından bələdliyi ədəbi-ictimai mühitdə müəyyən həqiqətlərin aşkarlanmasına və təşəkkül tapmasına kömək etmişdir. Hər iki sənətkarın aralarında olan dostluq, yaxınlıq onların qələmi, gözəl kəlamları və təblərindəki zarafatla şirinləşmişdir.

Qasım bəy Zakir Qarabağ mahalında baş verən əhvalatları, öz həyatını, xalqın güzəranı və məişət tərzini barədə müəyyən məsələləri faktlarla işıqlandırmış, gözəl şeir dili ilə müntəzəm yazıb dostu M.F.Axundzadəyə çatdırmışdır. Onun “Vilayətin məğşuşluğu haqqında” birinci məktubundakı xəbərlər də elə bu qəbildəndir:

Xəbər alsan bu vilanın əhvalın, –
Bir özgədir keyfiyyəti-Qarabağ.
Həqdi, bundan əqdəm görübsən sən də,
Hanı o qaidə, o qanun, səyaq? [2, s.21]

Məlumat xarakterli bu məktubda M.F.Axundzadənin Qarabağla, onun tanınmış şəxsiyyətləri ilə əlaqəsi, bundan əvvəl vilayətdə gördükləri diqqəti cəlb edir.

M.F.Axundzadə Qafqaz canişinliyində mütərcim vəzifəsində ömrünün axırına kimi qulluq etmiş və xidmətləri əvəzində polkovnik rütbəsi almışdır.

M.F.Axundzadəyə göndərilən məktublar xidməti işi ilə bağlı bir müddət cavabsız qalmış və bu, Qasım bəy Zakiri məyus etmişdir.

Tək yaradıb səni Vahidi-Yekta,
Əxlaqına, ətvarına mərhəbə! [2, s.30]

Həmin məktubda Qasım bəy Zakirə üz verən qəzada M.F.Axundzadə ilə birgə digər dostlarının da çalışdıqları göstərilmişdir. Məlumdur ki, Qasım bəy Zakirin sürgündən Şuşaya qayıtmasında M.F.Axundzadənin xüsusi rolu olmuşdur.

Şeirdə həmçinin şair təbiətli Molla Səfinin, “Fəna” təxəllüsü ilə şeirlər yazan XIX əsr Azərbaycan şairi Mirzə Bəybabanın (şairə Fatma xanım Kəminənin atası), Cəfərqulu xan Nəvanın adları çəkilir. M.F.Axundzadənin Şuşada yaşayan bu şəxslərlə tanışlığı, onlara xeyirxah münasibəti haqqında Qasım bəy Zakir dostundan sual edir: “Əzizim, neyləmişən ki, Molla Səfi, Bəybaba səndən bu qədər məmnundurlar?”

Məktubda narazılıq, inciklik notları da hökm sürür: M.F.Axundzadə Qasım bəy Zakirin xilasına, təmizə çıxmasına çalışdığı zaman Cəfərqulu xan Nəva ona təsir göstərir, hətta inciyir də.

M.F.Axundzadənin vasitəsilə Qasım bəy Zakir bir çox tarixi şəxsiyyətlər, şairlər, hərbi və ictimai xadimlərlə tanış olmuş, məktublarında fikrini açıq ifadə etmiş, ictimai haqsızlıqlara qarşı etirazını bildirmişdir.

M.F.Axundzadənin ünvanına gələn bu məktublarda XIX əsr Qarabağ ədəbi mühitində və ictimai həyatında baş verən yeniliklər, tanış üzlər, tanış səslər canlanmışdır.

Qarabağda yaşayıb-yaradan şairlərdən Molla Pənah Vaqifə və Qasım bəy Zakir irsinə ilk və ən doğru qiyməti də görkəmli ədib və mütəfəkkir M.F.Axundzadə vermişdir: “...Amma mən əyyami-səyahətimdə səfhəyi-Qarabağda Molla Pənah Vaqifin bir para xəyalatını gördüm ki, zikr etdiyim şərt bir növ ilə onda göründü və dəxi Qasım bəy Sarucaluyi-Cavanşirə düçar oldum ki, əlhəq türk dilində onun mənzumatı mənim heyratımə bais oldu...” [3, s.203]

M.F.Axundzadə Vaqiflə Zakirin əsərlərini toplayıb çapa hazırlamış, müqəddimə yazmış və Zakirin əsərlərini ən yaxşı şeir nümunəsi kimi qiymətləndirmişdir.

Qarabağ xanlığında mühüm vəzifələrdə çalışan Mirzə Camal Cavanşirin oğlu Rzaqulu bəy Vəzirov da M.F.Axundzadə ilə dostluq etmişdir. O, Rzaqulu bəy Vəzirovu Adolf Berje ilə görüşdürmüş və Tiflisdə işə düzəltdirmişdir.

Ədəbiyyatşünaslarımızın verdiyi məlumata görə, M.F.Axundzadənin xidməti sayəsində Adolf Berje Qarabağ tarixi və ədəbi mühitinə dərin maraq göstərmişdir. M.F.Axundzadə Qasım bəy Zakirin eyni mövzuda yazdığı “Fərzəndi-əziz” şeirini “Kafkaz” qəzetinin 1854-cü il tarixli 50-ci nömrəsində dərc etdirmiş, Mirzə Şəfi Vazehlə birgə Tiflisdə mətbəə açaraq onun əsərlərinin çapına hazırlıq görmüşlər.

M.F.Axundzadə, İsmayıl bəy Qutqaşanlı həm Qasım bəy Zakirlə, həm də X.Natəvanın əri Xasay xan Usmiyevlə, Tiflisdə Qafqaz canişini idarəsində çalışan mayor Rəhim bəy Uğurlu bəy oğlu (X.Natəvanın dayısı), polkovnik Cəfərqulu xan Nəva, Məhəmmədhüseyn ağa Qaradaği isə M.F.Axundzadə ilə dostluq etmişlər. Onun dost və tanışları ilə Qasım bəy Zakir də yaxınlıq etmişdir.

Məşhur general Həsən bəy Ağalarov, İsmayıl bəy Qutqaşanlı, Rəhim bəy Uğurlu bəy oğlu, Baharlı Mirzə İsmayıl, Cəfərqulu xan Nəva, Zəngilanlı Məhəmməd bəy Aşiq, Mirzə Mehdi, general-qubernator Mixail Petroviç Kolyubakin, İvana bəy, İliko (İ.Orbeliani), A.Berje, İ.A.Silvitski, Fərəculla bəy Uğurlubəyov və digər tarixi şəxsiyyətlərlə Qasım bəy Zakir, onların bəzilərilə M.F.Axundzadə dost münasibətində olmuşlar. Həmin tanınmış şəxslər Qasım bəy Zakirlə məktublaşmış, onun özünün və övladının xilasını yolunda çalışmışlar.

Xan qızı Natəvan tərəfindən şairlik istedadına görə “Məclisi-üns” ədəbi dərnyəinə dəvət alan və şəhərin tanınmış müəllimlərindən sayılan... Mirzəli Axundzadə Mirzə Fətəli Axundzadə ilə də sıx əlaqə saxlamışdır. Mirzə Fətəli Şuşada olarkən böyük dramaturqla tanış olan Mirzəli Axundzadə görkəmli demokrat yazıçının yeni əlifba uğrunda kampaniyasına həvəslə qoşulmuş və şəhər əhalisi arasında böyük təbliğat işləri aparmışdı.

Mirzəli Axundzadə 1886-cı ilin dekabr ayında Tiflisin “Arsrunu” teatrının binasında M.F.Axundzadənin “Hekayəti-Müsyö Jordan və dərviş Məstəli şah” komediyasının tamaşasının fasiləsində “Azərbaycan tarının atası”, tarzən Sadıqcanın müşayiəti ilə oxumuşdu.

M.F.Axundzadənin tanış olduğu şəxsiyyətlərdən biri də şücaətdə tayı-bərabəri olmayan Fərəculla bəy Uğurlubəyov olmuşdur.

Azərbaycanın hərbi tarixində görkəmli yer tutan Fərəculla bəy Uğurlubəyov uzun müddət rus ordusunda xidmət etmiş, şəxsi igidliklər göstərdiyinə görə çar hökumətinin bir çox orden və medallarını almış, polkovnik rütbəsinə yüksəlmişdi.

Mirzə Fətəli Axundzadə, Abbasqulu ağa Bakıxanov, Mixail Petroviç Kolyubakin, İsmayıl bəy Qutqaşanlı, Xasay xan Usmiyev və başqaları onun Qafqaz

canişinliyi idarəsi dəftərxanasının ədliyyə şöbəsində işlədiyi vaxtlarda qazandığı dostları idi [8, s.8].

Şuşa qəza məktəbinin məzunları Mirzə Məhəmməd Katib və Həsənəli xan Qaradağı da xoş bir təsadüf nəticəsində böyük mütəfəkkir yazıçı Mirzə Fətəli Axundzadə ilə tanış olmuşlar.

1859-cu ildə dahi dramaturqun Şuşaya növbəti səfəri zamanı şair Cəfərqulu xan Nəva Mirzə Məhəmməd Katibi onunla tanış etmişdi. Mirzə Fətəli bu təzə dostu ilə yaxından ünsiyyət yaradandan sonra onun ağına, dərrakəsinə heyran qaldığını bildirmiş, mütərəqqi fikirlərini alqışlamışdı. Mirzə Məhəmməd Katib islahatçı filosofun tərtib etdiyi yeni əlifba kampaniyasına qoşulub, xalq arasında təbliğat apararaq xeyli tərəfdar toplamışdı.

1873-cü ilə qədər Şuşada müəllimlik edən Həsənəlixan Qaradağı Tiflisə əmisi Məhəmməd Hüseyin ağa Qaradağının yanına getmiş və bir neçə il burada yaşamışdır. Həmin dövrdə tez-tez əmisinin evinə toplaşan rus, gürcü və Azərbaycan ziyalıları ilə, xüsusən də Mirzə Fətəli Axundzadə ilə yaxından tanış olmuş və bu tanışlıq onun gələcək inkişafının istiqamətinə böyük təsir göstərmişdi.

M.F.Axundzadənin müasirləri, həm də bu ədəbi mühitin yetirmələri yaradıcılıqlarında ona xüsusi yer ayırmış və yaranmış əlaqələri davam etdirmişlər.

1870-ci illərin əvvəllərində Mirzə Muxtar Məmmədov (müəllim, şair, aktyor) Şuşada yerli ziyalıları ətrafına toplayıb Hacı Qulunun zalında M.F.Axundzadənin “Hacı Qara” komediyasını tamaşaya qoymuşdur.

Ədəbiyyatşünas, publisist Firidun bəy Köçərli “Aldanmış kəvakib” povestini rus dilinə çevirmiş, 1911-ci ildə “Mirzə Fətəli Axundov” kitabını nəşr etdirmişdir.

Yazıçı-dramaturq Haşım bəy Vəzirov İrəvan Müəllimlər Seminariyasında təhsil aldığı dövrdə onun rəhbərliyi ilə M.F.Axundzadənin “Hekayəti-Müsyö Jordan və dərviş Məstəli şah” komediyası tamaşaya qoyulmuş, özü də rolların birini oynamışdır [8, s.25, 45].

X.Natəvanın birinci əri Xasay xan Usmiyevdən olan qızı Xanbikə öz qızı Ənbər xanımı (X.Natəvanın nəvəsi) Bəhmən Mirzə Qacarın oğlu Fətəli Mirzəyə əvə vermişdir. Ənbər xanımın qayını, hərbi xadim Xanbaba xan M.F.Axundzadənin qızları Seyranbəyimlə, onun vəfatından sonra isə Nisə xanımla ailə qurmuşdur. Seyranbəyimin 4 yaşında qızı, 3 yaşında oğlu qalmışdır. Mahmənəzər xanım Qacar isə Nisə xanımdan olan qızıdır.

Bəhmən Mirzə Qacar da M.F.Axundzadə ilə dost və qohum idi. 1851-ci ildən ömrünün sonunadək Şuşada yaşayan Bəhmən Mirzə, təbii ki, böyük ədiblə burada görüşüb əlaqə saxlamışdır.

Hər iki tarixi şəxsiyyətin nəsil mənşəyinin Nisə xanım və Xanbaba xandan sonrakı taleyi, davamı ilə bağlı maraq və axtarış nəticəsində digər mənbələr diqqətimi cəlb etdi. İki xoşbəxt və xeyirxah insanın – filologiya elmləri doktoru, professor Murtuz Sadıqovun Mirzə Fətəli Axundzadənin kötücəsi Pəriruh Pəreşki Pərsinəcədi xalqımız üçün kəşf etməsi, “Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi” jurnalının redaktoru olmuş Məhəmməd Baharlının onunla bir payız günündə, ulu babasının 175 illik yubileyində görüşünü qələmə alması ədəbiyyatşünaslığımızda maraq doğuran faktlardır: “...Pəriruh xanımla söhbətimizdə onun öz ulu babası ilə hansı xətlə bağlı olduğunu soruşduqda belə cavab verdi:

– Tiflisdə doğulmuş Firuzə nənəm fəxrlə deyirdi ki, Mirzə Fətəlinin nəvəsidir. Mən Pəriruh xanım isə Mirzə Fətəlinin nəvəsinin nəvəsiyəm.

Deməli, o, xalqımızın dahi oğlunun kötücə varisidir.

M.F.Axundzadənin kötücəsi Pəriruh xanımın ulu nənəsi isə dahi sənətkarımızın qızı Nisə xanımdır.

Böyük ədibimizin kötücəsi 1968-ci ildə İngiltərəyə getmiş, orada ailə qurmuş, bir neçə il Amerikada yaşamışdır. 1984-cü ildən Yaponiyadadır, institutlardan birində ingilis dili müəllimi işləyir. Əri İrəc Pərsinəcad Tokio Universitetinin nüfuzlu professorlarından. Onların Pərsi adlı bir oğulları var” [7, s.7].

Professor Murtuz Sadıqov da göstərilən mənbədə fərqli məqamlara toxunur: “...Məlumdur ki, M.F.Axundzadənin oğlu Rəşid Avropa təhsili almışdır. Fransa ədəbiyyatının azərbaycanca ilk tərcüməçilərindən biri idi. O, əsrimizin əvvəllərində vəfat etmişdir. Rəşidin oğlu Fətəli 30-cu illər hadisələrinin qurbanı olmuşdur. Fətəlinin oğlu isə heç bir il də yaşamamışdır. Bununla da ata xətti üzrə Axundzadənin nəslı kəsilmişdir. Qadın nəslinə gəldikdə isə, məsələ bir qədər başqa cürdür. M.F.Axundzadənin iki qızından bir neçə nəvəsi vardı. Ədibin İranda yaşayan ögey bacılarını da unutmək olmaz. Deməli, həmyerlimizin Yaponiyada yaşayan nəsil şəcərəsini İranda axtarmaq lazımdır” [6, s.4].

Araşdırmalardan və haqqında bəhs etdiyimiz əlaqələrdən görünür ki, M.F.Axundzadə müxtəlif illərdə Qarabağın, Şuşanın siyasi-mədəni həyatı ilə maraqlanmış, tanınmış şair və tarixi şəxsiyyətlərlə ünsiyyətdə olmuş, həm də bu vilayətə gəlişini, təbiətinə vurgunluğunu “Hekayəti-müsyö Jordan həkimi-nəbatat və Dərviş Məstəli şah caduküni-məşhur” komediyasında ikinci məclisdə təsvir etmişdir: “...Əgər, məsələn, mən Qarabağa gəlməsəydim, kim biləcək idi ki, Qarabağın yaylaqlarında bu otlar mövcuddur?” [4, s.52]

Müsyö Jordan Təhlə-Muğanlı obasının bəyi, qarabağlı Hatəmخان ağaya Qarabağda mövcud olan bitkilərin göz, diş, qarın ağrısına, soyuqdəyməyə faydası və mənfəətindən vüqarla söhbət açır. İsveç, fransız, Amerika alimlərinin bu nəbatatın ancaq Avropa ölkələrində mövcudluğu fikrini səhv sayır və bunu isbat edəcəyini bildirir: “– Bu otun adı latınca qombretumdur ki, bu zamana qədər Yevropada hərgiz məşhur deyildi, ancaq onu Amerika nəbatatından bilirdilər. İndi mən çox sevinirəm ki, onu Qarabağın dağlarında tapmışam ki, soyuqdəymə üçün nəhayətdə nəfədir” [4, 53].

Müəllif əsərində müsyö Jordanın dili ilə Qarabağın əlyətməz dölündən yaranan köhlən atlar, yaylaqlarında bitən və Amerika nəbatatına məlum olan bitkilər haqqında bəhs edir. Böyük ədib müsyö Jordanın Qarabağa mütləq gəlişini, axtardığı otları oranın dağlarında tapmasını və onda yaranan sevinci ustalıqla qələmə alır.

30 illik işğaldan sonra Ali Baş Komandanın, igid əsgərlərimizin, xalqımızın birliyi sayəsində Şuşa, Qarabağ azad edildi. Zəngin tarixi ilə yaddaşlardan silinməyən, barbarcasına dağıdılan bu yerlərə xarici ölkə vətəndaşlarının gəlişi təmin edildi. Türk dilində yazdıqları əsərləri ilə M.F.Axundzadəni heyratə gətirən M.P.Vaqifin, Qasım bəy Zakirin, hörmət bəslədiyi X.Natəvanın və digər şəxsiyyətlərin iyirminci yüzilliyin sonunda müharibələr, qırğınlar, yangınlar nəticəsində dağıdılmış, təhqir edilmiş abidə-büsləri yad edildi.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT:

1. F.Köçərli. Azərbaycan ədəbiyyatı. I cild, Bakı: “Elm” nəşriyyatı, 1978
2. Qasım bəy Zakir. Seçilmiş əsərləri. Bakı: “Yazıçı”, Bakı, 1984
3. M.F.Axundzadə. Əsərləri. II cild, Bakı: Azərbaycan EA Nəşriyyatı, 1961
4. M.F.Axundzadə. Əsərləri. 3 cildə, Bakı: “Şərq-Qərb”, 2005
5. B.Məmmədov. Xurşidbanu Natəvan. Bakı: “Yazıçı”, 1983
6. Murtuz Sadıqov. Klassiklərimiz Yaponiyada. “Azərbaycan müəllimi”, №76, 1988
7. Məhəmməd Baharlı. Mirzə Fətəli Axundzadənin kötücəsi ilə görüş. “Azərbaycan müəllimi”, 07 aprel 2006
8. Vasif Quliyev. 180 yaşlı Şuşa məktəbi. Bakı: “Şuşa” nəşriyyatı, 2010
9. “Şuşa” qəzeti, №10, 20, 2010
10. Rəhman Baxşəliyev. “Qasım bəy Zakir və Xurşidbanu Natəvan”. “Risalə” araşdırmalar toplusu. 5-ci cild. Bakı: “Nurlan”, 2008

Rahman BAKHSHALIYEV

Cultural and literary environment of Karabakh of the XIX century and Mirza Fatali Akhundzade

S u m m a r y

Article deals with a great dramatist, philosopher M.F.Axundzada's acquaintance with political and cultural life of Karabakh and Shusha, about his friendship with prominent poets and historical personalities in different years.

According to the investigation and sources it deals with M.F.Axundzada's deep interest to the history and literary environment of Karabakh, his highly estimating poets who lived and created here.

Khurshidbanu Natavan, a poetess brought up in the XIX century Azerbaijani literary environment, in an aristocratic and noble family, kinship ties with well-known personalities created conditions for the formation of her worldview and recognition as an outstanding poet.

Khurshidbanu Natavan, who played a great role in Azerbaijani culture, social and political life of Karabakh and became famous for his charity, has expanded relations with well-known poets and writers, military and public figures in Transcaucasia, especially with Gasim Bey Zakir and Mirza Fatali Akhundzadeh.

Special place of M.F.Axundzada's creative work in literary environment of Karabakh and durable established relations was also investigated in the article.

Рахман БАХШАЛИЕВ

**Культурно-литературная среда Карабаха XIX века и Мирза
Фатали Ахундзаде**

Р е з ю м е

В статье рассказывается о знакомстве великого драматурга, философа М.Ф.Ахундзаде с культурно-политической жизнью Карабаха – Шуши в разные годы, о его дружбе с выдающимися поэтами и историческими личностями. На основе различных исследований затронут глубокий интерес М.Ф.Ахундзаде к исторической и литературной обстановке Карабаха, показано его высокая оценка творческого наследия живших и творивших там поэтов.

Хуршидбану Натаван – поэтесса, воспитанная в азербайджанской литературной среде XIX века, в аристократической и дворянской семье, родственные связи с известными личностями создали условия для формирования ее мировоззрения и признания как выдающейся поэтессы.

Хуршидбану Натаван, сыгравший большую роль в азербайджанской культуре, общественно-политической жизни Карабаха и прославившийся своей благотворительностью, расширил связи с известными поэтами и писателями, военными и общественными деятелями Закавказья, особенно с Гасым беем Закиром и Мирзой Фатали Ахундзаде. Также в статье исследовано особое место творчества М.Ф.Ахундзаде в литературной среде Карабаха, постоянство созданных связей.